

Boeren in een doodlopende rivier

De Fajoem vormt een geïsoleerd akkerbouwgebied in de Egyptische woestijn. Het wordt gevoed door een aftakking van de Nijl. Door verzilting is een strijd om het water ontstaan.

Deze maand verscheen van de hand van Henk Donkers het boek 'De witte olie. Water, vrede en duurzame ontwikkeling in het Midden-Oosten' (Novib/Jan van Arkel, Den Haag). Hierin staan artikelen die al eerder in NRC Handelsblad verschenen. Het boek is echter aanmerkelijk uitgebreid. 176 pagina's, paperback, geïllustreerd. Prijs f 25,-.

- Henk Donkers

21 juli 1994

'Water afpakken van een boer is een heel gevaarlijke zaak. Als je dat doet, komt hij met zijn geweer', zegt ir. Ies Risseeuw van Euroconsult. Hij is projectleider van een Nederlands ontwikkelingsproject in de Egyptische Fajoem. De waterverdeling tussen boeren is er erg ongelijk, maar moeilijk te veranderen.

De Fajoem ligt tachtig kilometer ten zuiden van Kairo. Binnen Egypte is het een achtergebleven gebied. Daarom is het een concentratiegebied van de Nederlandse ontwikkelingshulp. Deze heeft - net als elders in Egypte - vooral betrekking op waterbeheer.

De Fajoem vormt een curieus gebied. Op de kaart lijkt het op het enige groene blaadje aan een lange, kale stengel (de Nijl) die uitloopt in een bloem (de Nijldelta). Het is een grote, door de wind uitgeschuurde kom in de woestijn. Het diepste punt ligt 45 meter beneden de zeespiegel. Normaal gesproken zou het een dor stuk zandwoestijn zijn. De Fajoem ziet er echter uit als een oase met veel palmbomen, helgroene velden met rijst en berseem, een klaversoort waarmee de talrijke ezels gevoerd worden.

Nauwe doorgang

Zoals een blad water krijgt door het steeltje, zo krijgt de Fajoem via een nauwe doorgang water uit de Nijl. Tienduizenden jaren geleden stond de Fajoem daarmee in open verbinding. Bij hoge waterstanden stroomde er slibrijk water naar binnen. De vruchtbare, kleiige bodems stammen uit die tijd. Toen de afvoer van de Nijl verminderde en deze zijn loop verlegde, werd de verbinding verbroken en droogde de Fajoem op.

Vierduizend jaar geleden herstelde farao Amenemhat I de verbinding met de Nijl. De oude doorgang maakte hij breder en dieper. Om te voorkomen dat het water naar het noorden zou weglopen, legde hij een vijf kilometer lange aarden wal aan. Hij liet de Fajoem vol water lopen en zo ontstond het legendarische Moeris-meer waarover de Griekse geschiedschrijver Herodotus schreef.

In 'vette jaren' vulden de farao's de Fajoem met Nijlwater, in 'magere jaren' lieten ze water uit het Moeris-meer teruglopen in de Nijl. Zo konden zij de schade van droogtes beperken. De waterstaatkundige werken in de Fajoem waren waarschijnlijk de grootste in de Oudheid.

De Griekse farao Ptolemeus I begon in 330 vóór Christus met de drooglegging van het meer en liet de vruchtbare gronden in cultuur brengen voor zijn Griekse soldaten. Het huidige Qaroen-meer, het laagste deel van de Fajoem, is een overblijfsel van het Moeris-meer. Doordat de Fajoem een gesloten systeem is, blijft daar al het zout achter dat binnenkomt met het Nijlwater. Daardoor wordt het Qaroen-meer almaar zouter. Eind vorige eeuw kon er nog zoetwatervis in leven, nu alleen nog zeevis. Maar ook die begint het moeilijk te krijgen want het Qaroen-meer is al zouter dan de Middellandse Zee. Het is een Dode Zee in wording.

Elk jaar krijgt de Fajoem evenveel water uit de Nijl, om precies te zijn 2,3 miljard kuub van de 55,5 miljard kuub Nijlwater waarop Egypte volgens een verdrag met Soedan recht heeft. Via een nauwe doorgang komt het de Fajoem binnen.

Eind vorige eeuw legden de Engelsen - voor de verbouw van katoen voor hun eigen textielindustrie - een irrigatiesysteem aan om het water gelijk te verdelen. Elke feddan (0,42 hectare) zou 30 kuub per dag moeten krijgen. Iedere boer weet precies op hoeveel water hij recht heeft en op welke tijdstippen hij water mag pakken. Wateringenieur Moustafa Mohammed Ali: 'De boeren houden elkaar nauwlettend in de gaten om te voorkomen dat andere boeren water pakken, terwijl ze niet aan de beurt zijn. Toch wordt er veel water gestolen, vooral 's nachts. Daarom moet je nooit in het donker door de velden gaan lopen. Dat is levensgevaarlijk, want veel boeren lopen met een geweer rond.'

Mohammed Ali laat zien hoe het systeem van gelijke waterverdeling in het ongereede geraakt is. Openingen in doorlaatpunten zijn vergroot, uit stuwen zijn stukken weggehakt of er zijn buizen onderdoor gelegd. Allemaal om meer water door te laten dan toegestaan is. Soms laten de autoriteiten het oogluikend toe, soms wordt de irrigatiepolitie, die de watercriminaliteit moet bestrijden, erop af gestuurd. Mohammed Ali: 'Er is een continue strijd gaande tussen de boeren aan de kop en de staart van het irrigatiesysteem.'

De boeren aan de staart van het irrigatiesysteem, de tail-enders, zijn de dupe. Het moslim-fundamentalisme dat in de Fajoem al vroeg wortel schoot, heeft onder hen veel aanhangers. De tail-enders krijgen te weinig water, ze kunnen geen rijst verbouwen hoewel dat het meest lucratieve gewas is en ze moeten grond braak laten liggen, omdat ze te weinig water hebben. Ook hebben ze veel last van verzilting. Om de zouten uit te spoelen die in de bodem achterblijven als de planten het water verdampt hebben, is er meer water nodig dan de planten kunnen opnemen. Boeren aan de staart van het systeem beschikken daar niet over.

Beter af

De boeren aan de kop zijn veel beter af. Zij hebben meer dan genoeg water, kunnen de lucratieve, waterintensieve gewassen verbouwen en hoeven geen grond braak te laten liggen.

De Nederlandse hulp is erop gericht weer zicht te krijgen op de verstoorde waterverdeling en de nadelen daarvan te beperken. Om erachter te komen hoeveel water waarheen ging, heeft Euroconsult een meetsysteem opgezet en Egyptenaren getraind. De waterautoriteiten kregen zo harde gegevens in handen over de ongelijke waterverdeling. Veel boeren aan de kop bleken 70 kuub per feddan te krijgen, boeren aan de staart maar 20. De waterautoriteiten durfden het echter niet aan om de ongelijke waterverdeling recht te trekken. Daarvoor zouden ze de rijkste en invloedrijkste boeren aan de kop van het systeem water moeten afpakken en dat aan de tail-enders moeten geven.

Dat ze daarvoor terugdeinsden, verbaast Risseeuw niet. Nederlanders die daarover verontwaardigd zijn houdt hij een spiegel voor. 'Water', zegt hij, 'is hier inkomen. Als je aan een boer zijn water komt, kom je aan zijn inkomen. In Nederland kun je van een modaal inkomen goed rondkomen. Toch durft geen politicus bij de bovenmodale inkomens een veel groter stuk weg te halen en over te hevelen naar de minima. Pas als er meevallers zijn geven ze de minima iets extra's. De waterpolitiek hier werkt precies zo. In plaats van water weg te halen bij de grote, invloedrijke boeren aan de kop van het systeem, probeert men meer water te krijgen voor de ontevreden boeren aan de staart. Meer water uit de Nijl halen kan niet, wel kunnen we drainagewater opvangen en ten goede laten komen aan de tail-enders. Dat water is zouter, maar nog wel bruikbaar. Vooral voor gewassen die veel water nodig hebben zoals rijst.' De drainage wordt, eveneens met Nederlandse hulp, voortvarend aangepakt.

Ook wordt er een nieuwe waterverdeling vastgelegd door de de waterwerken te vernieuwen. Stuwen worden langer en steviger gemaakt zodat er minder gemakkelijk stukken uit weggehakt of buizen onderdoor gelegd kunnen worden. Welke situatie in beton wordt vastgelegd, bepalen de Egyptische autoriteiten. Vaak worden daarbij bestaande, maar onrechtvaardige situaties gelegaliseerd. Risseeuw: 'Als ontwikkelingswerkers zijn we hier niet om te bepalen wat rechtvaardig is. Wij meten de waterverdeling, maken aan de Egyptenaren duidelijk welke keuzes er gemaakt kunnen worden en wat de effecten daarvan zijn. Maar de politici en irrigatieautoriteiten hier moeten die keuzes maken.'

'Boeren aan de staart kunnen ook aan meer water geholpen worden door de kanalen goed schoon te houden', zegt Bart Pastor, die zich bezighoudt met de verwijdering van waterplanten. 'Als die dichtgroeien, wordt het water opgestuwd en krijgen de reeds bevoordeelde boeren aan de kop nog meer water en de reeds benadeelde tail-enders nog minder.'

Sinds de aanleg van de Aswan-dam is het dichtgroeien van irrigatiekanalen een groot probleem. Daarvóór stierven de waterplanten af tijdens de jaarlijkse droge periode, nu blijven ze leven. Omdat het water nu minder slib vervoert (dat bezinkt achter de Aswan-dam) is het helderder en valt er meer licht doorheen. Dat bevordert de groei van waterplanten. Daarnaast is het door het toegenomen gebruik van kunstmest (nodig omdat de boeren geen vruchtbaar Nijlslib meer krijgen) voedselrijker geworden.

Veel kanalen zijn compleet dichtgegroeid met waterhyacinten. Biologen vinden ze prachtig, boeren afschuwelijk. Pastor vindt dat er te veel drukte gemaakt wordt over die waterhyacinten: 'Onderzoek in het waterloopkundig laboratorium heeft uitgewezen dat zij de doorstroming niet zo erg belemmeren. De planten op de bodem zijn veel erger, ook al zie je daar minder van. De boeren kun je dat echter moeilijk aan het verstand brengen. Als ze te weinig water hebben, denken ze meteen dat het aan de waterhyacinten ligt en gaan ze klagen bij de waterautoriteiten. Die zijn bang voor klachten en willen absoluut schone kanalen.'

Herbiciden

In het begin probeerde men de waterplanten te verwijderen met herbiciden maar die zijn inmiddels verboden omdat veel huishoudens drinkwater uit de kanalen halen. Daarna heeft men het geprobeerd met Chinese graskarpers. Die moesten de waterplanten wegvreten. Maar zij werden vergiftigd met pesticiden. Volgens sommigen door een coördinatiefoutje met het ministerie van gezondheid dat bestrijdingsmiddelen tegen bilharzia in het water gegooid had. En daar konden de karpers ook niet tegen. Volgens anderen hadden pesticidenfabrikanten er de hand in omdat ze een lucratieve afzetmarkt dreigden te verliezen.

Na de chemische aanpak is men begonnen met mechanische verwijdering. Midden in de Fajoem staat daarvoor een machinepark dat in Nederland gebruikt wordt om sloten schoon te maken. Maar ook mechanische verwijdering werd geen onverdeeld succes.

Pastor: 'De dure machines werden per dag maar vier uur gebruikt en slecht onderhouden, de kanalen werden te veel uitgediept omdat er behalve waterplanten ook veel aarde uit geschept werd, en de oevers werden zwaar beschadigd. Bovendien waren veel kanalen voor machines niet bereikbaar. Ook waren er veel deviezen nodig en werd de lokale economie er geen cent wijzer van.'

Daarom is men nu overgeschakeld op een eenvoudige handmatige methode. Lokale smeden maken messen die haaks op een lange steel staan. Daarmee worden de wortels van de waterplanten doorgestoken. Met een soort hark worden ze vervolgens uit het water getrokken.

De handmatige methode begint zijn vruchten af te werpen. Pastor: 'Het afgelopen jaar hebben we zo 100 kilometer kanaal schoongemaakt. Met arbeiders die we zelf in dienst hebben maken we eerst de kanalen schoon. Daarna geven we ze in beheer bij een lokale raad, waarmee we een jaarcontract afsluiten. Zo worden de mensen zelf verantwoordelijk. Bovendien zijn ze goedkoper dan ambtenaren van de irrigatiedienst en profiteert de lokale economie ervan.'

Schoon

De kanalen die de lokale raden in beheer hebben zien er zeer schoon uit. De oevers zijn mooi recht en niet kapotgereden. De Wereldbank is enthousiast over deze aanpak. In het kader van het structureel aanpassingsprogramma wil de bank met geld over de brug komen om zo kanalen te onderhouden. Zo'n 60.000 Egyptenaren, ook buiten de Fajoem, zouden daarmee aan werk geholpen kunnen worden.

In de strijd tegen de waterplanten worden binnenkort opnieuw graskarpers ingezet. Pastor staat hij er een beetje sceptisch tegenover. 'Ik vrees dat de vissen zelf al opgegeten zijn voordat zij de waterplanten opgegeten hebben. Men wil hier nog wel eens elektrisch of chemisch vissen zodat alle vissen vanzelf komen bovendrijven en opgeschept kunnen worden. Maar misschien lukt het als de lokale raden de karpers gaan beheren.'

Pastor is meer gecharmeerd van snaterende eenden. Zij eten ook veel waterplanten en zijn, net als karpers, een eiwitrijke verrijking van het menu. Eenden inzetten in de strijd tegen waterplanten zou voor vrouwen gunstiger uitpakken. Eenden houden is in Egypte vrouwenwerk, karpers vangen is mannenwerk. Voor vrouwen zouden eenden een bron van inkomsten kunnen worden.